

ADATOK KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉLETRAJZÁHOZ*

I.

1. Nagy Tibet-kutató nyelvészünk életrajzában még ma is sok a fehér folt, az ismeretlen terület. DUKA TIVADAR úttörő jelentőségű, de ma már sok részletében elavult életrajza (Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.) óta számos kisebb részlettanulmány, sőt összefoglaló, népszerűsítő életrajz is jelent meg, ezek azonban „a tudományos Csoma-életrajzot nem pótolják” — ahogyan NÉMETH GYULA a nagy tudós halálának századik évfordulóján megállapította (Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése. Kolozsvár, 1943. Erdélyi Tudományos Füzetek 149. sz. 3); s a két évtizede elhangzott szavak, hogy Csoma „életrajza kellő formában még nincs megírva” (l. NÉMETH i. h.) — még ma is időszerűek.

Legkevesebbet talán éppen nagy tudósunk ifjúkoráról, hazai éveiről tudunk; a születésétől Göttingenbe menetelég (1784—1816-ig) terjedő szakasznak pl. Duka könyvében mindössze hat lap jut. Ez érthető is, hiszen Duka külföldön írta művét, s magyar források alig álltak rendelkezésére. Csoma hazai éveiről Duka legfőbb forrása Hegedüs Sámuelnek, Csoma egykori tanárának a Pesti Hírlapban megjelent nekrológja volt (1842. okt. 27. 190. sz.); a későbbi életrajzírók, Duka nyomán dolgozva, beletörődtek abba, hogy Csoma hazai éveiről alig rendelkezünk adatokkal. Tudományos igénnyel elsősorban orientalista tudósaink, LIGETI LAJOS (A jugarok földje MNy. XXVII. 300 kk.), NÉMETH GYULA (Körösi Csoma Sándor célja. Bp., 1935. és idézett munkája) s a Csoma nyomait végigzarándokolt kutató, BAKTAY ERVIN foglalkoztak nagy nyelvészünk életével, pedig a magyar filológiának is lettek volna feladatai e területen. Filológusaink azonban — úgy látszik — csak orientalista-feladatot láttak a Csoma-kutatásban, s így aztán csupán egy-két szerencsés véletlen folytán előbukkant adat gazdagította Csoma életrajzának a leghiányosabb fejezeteit. Baktay Ervinnek a közelmúltban megjelent munkájában (Körösi Csoma Sándor. Bp., 1962., 1963²), amely lényegében korábban megjelent

* Részlet egy terjedelmesebb életrajzi munkából, amelynek egyes fejezetei ezzel a címmel felolvasásra kerültek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1963. április 2-án.

művének (Háromszéktől a Himálajáig. Bp., 1942.) átdolgozott és bővített kiadása, mindössze huszonnyolc oldal, az egész könyvnek alig egy tizede jut Csoma hazai, illetőleg göttingeni éveire. Valamivel jobb az arány, mint a Duka könyvében, de még mindig feltűnően sovány a jelzett pályaszakaszra vonatkozó közlés, ha számba vesszük, hogy Csoma életének ötvennyolc évéből harmincötöt (életútjának majd kétharmadát!) itthon, illetőleg Nyugat-Európában töltötte, s csak alig két évtizedet töltött Ázsiában. Még akkor is feltűnő az életrajzokban mindmáig meglevő aránytalanság, ha tudjuk, hogy a gyermek- és ifjúkor a dolog természeténél fogva általában szegényebb adatokban s hogy Csoma életútjában az igazán jelentős, tudományos méltatásra érdemes szakasz az utolsó két évtized volt. Pedig könyvtárainkban még sok értékes — eddig ismeretlen — életrajzi adat lapul: éppen Csoma hazai éveire vonatkozóan. A következőkben ezekből ismertetek néhányat.

2. Hogy kiváló Kelet-kutató tudósunknak Kolozsvárral, az ott kialakult tudós körrel (amelynek Döbrentei Gábor volt a fő mozgatója és szervezője) valamiféle kapcsolata lett volna — eddig nem sokat tudtunk. Pedig e tudós kör tagjai anyagi, erkölcsi támogatásukkal, tanácsaikkal, őstörténeti nézeteikkel egyaránt hozzájárultak a lelkes ifjú egyedülálló vállalkozásához.

3. **K e n d e r e s s y M i h á l y** erdélyi kormányzéki tanácsos mint Csoma anyagi támogatója és pártfogója került be a Csoma-életrajzokba. „Horvátországi útjára Kenderessy Mihály . . . ki meleg pártfogója volt, Csomának száz forintot adott és hasonló összeget minden esztendőre ígért, míg útját megjárja. Ezen jótéteményt Csoma soha el nem feledte” — ennyit ír kettejük kapcsolatáról **DUKA TIVADAR** (i. m. 13). (Duka adata egyébként Hegedüs Sámuelnek említett nekrológiájára, Csoma első teljesebb magyarországi életrajzi vázlatára megy vissza, amelyet később még idézni fogunk.) Kenderessy neve ott kerül elő újra a könyvben, ahol Csoma enyedi alapítványáról esik szó, amelyet egykori jótevőjéről Kenderessy—Csoma alapítványnak nevezett el a hálás tudós (i. m. 155). Ám arról, hogy **k i v o l t K e n d e r e s s y**, **h o g y k e r ü l t k a p c s o l a t b a C s o m á v a l** —nem beszél a könyv, s nem adnak feleletet a később megjelent Csoma-életrajzok sem. Pedig e kapcsolat fölfejtése érdekesen szerteágazó szálakat ad a kutató kezébe.

Kenderessy Mihály neve és működése szinte ismeretlen még szakkörökben is, pedig e tudomány- és művészetpártoló lelkes hazafi — maga is tollforogató ember — nem jelentéktelen alakja az erdélyi magyar művelődés történetének; megérdemli, hogy egykor külön tanulmány méltassa majd szerepét és érdemeit. Itt meg kell elégednünk azzal, hogy néhány vonással fölvezöljük e nemes arcélú férfiú egyéniségét, amelyből megérthetjük a Csoma ügye iránti érdeklődését és áldozatkészségét.

„Nagyobb Hazafit nálánál nem ismerek Erdélyben” — írta róla Döbrentei Gábor, az erdélyi tudományos élet nagy szervezője (KazLev. XI, 56). Lelkes hazafisága elsősorban a magyar nyelv és irodalom s az erdélyi magyar

színjátszás buzgó pártfoglalásában nyilvánult meg. De Kenderessy szerepe az éledező magyar irodalmi életben több volt, mint az egyszerű pártfogóé (s mecénássága sem a telt erszényű főuraké: sokkal inkább hasonlatos a szerény jövedelmű Kazinczy nemes áldozatkészségéhez); literátus ember lévén maga is, avatottan szolt hozzá az irodalom, a verselés és a nyelvújítás kérdéseihez, s a tudományok is érdekelték. „Több tudományai felett nagy jurista, statisztikus és geographus volt” — ahogy a Sas című folyóiratban megjelent életrajzi ismeretében olvassuk (1831. I. 143).

A kiváló férfiú egy évvel volt idősebb (1758 novemberében született), mint a nemzeti nyelv és irodalom magyarországi nagy szervezője és pártfogója, Kazinczy; a két literátor útja — szinte szükségszerűen — össze is találkozott: előbb levelezés útján, később személyesen is kapcsolatba kerültek egymással. Kenderessy irodalmi (írói) működése azonban már a Kazinczyval kötött barátság előtt megkezdődött.

A tizenkét gyermek közül életben maradt hét Kenderessy-fiú mind Erdély közéletében töltött be hivatalt. „Hét testvérek, mindnyájan éles és tüzesű ferjfiak” — írja a Sas idézett cikke. Alakjáról, nemes egyéniségéről barátai: Döbrentei és Kazinczy festettek maradandó képet; az utóbbi nevezetes Erdélyi leveleiben.¹ Az egykori enyedi diák Szebenbe, majd Marosvásárhelyre ment protonotáriára, s 1781-ben kancellistának esküdött fel Szebenben (l. SZINNYEI, Mírók). II. József idején — mint Döbrentei írja — „hivatalba nem vevék mert németül jól nem tudott, és annak tanulására Posenba Bécsbe kellett költekeznie” (Döbrentei, Berzsényi Dániel Összes művei² III, 156). Az 1791-i és 1792-i országgyűlésen már „Hunyad vármegye tüzes követe volt”, (l. uo.) s ékesszólásával magára vonta a figyelmet (1790-ben két munkája is megjelent nyomtatásban Hunyad vármegye „közönséges gyűlései”-ről). „Oly fényt vona magára lelke, tanulása, ékesen-szólása, munkássága, szent érzései által, hogy a kormányzéknel előbb titoknok, majd tanácsosnak nevezteték” — írja róla Kazinczy (Erdélyi lev. I. 69). 1793-ban kormányzékhi titkárrá nevezték ki. A fontos közjogi tisztséget viselő férfi hamarosan jelentős alakjává nőtt nemcsak Kolozsvár, de egész Erdély művelődési életének. Irodalom és tudomány iránti érdeklődését bizonyára már Enyedről magával hozta; úgy látszik,

¹ Képzőművészeti ábrázolás is maradt fenn róla; egyik arcképe a Tudományos Gyűjtemény 1824. XI. kötetében jelent meg (Farkas József rézmetszete), erről azonban Kazinczy azt írja Toldy Ferencnek, hogy „úgy Kenderesi mint én vagy Te” (KazLev. XX. 27). Maradt fenn azonban Kenderessynek egy másik arcképe is, amelyet SZINNYEI a Mírók-ban nem említ: ezt Nagy Sámuel metszette, s Kazinczy azt írja róla, hogy vonásai „nincsenek rosszul eltalálva” (Erdélyi levelek I. Kolozsvár 1944. Erdélyi Ritkaságok. 16. sz. 68). A kép az Erdélyi Múzeum 1815. évfolyamában jelent meg.

Bár a két ábrázolás csakugyan eléggé elüt egymástól, mindkettőről leolvasható az ábrázolt férfias jelleme: a szigorúan összeszorított ajkak, a kemény, szinte merev arcvonások azt a hajthatatlan makacsságot, puritán erkölcsiséget tükrözik, amelyeket a kortársak is — mint látni fogjuk — Kenderessy legjellemzőbb vonásainak tartottak.

² E kiadvány III. kötete Döbrenteinek Berzsényihez írt leveleit tartalmazza.

hogy behatóbban első felesége elvesztése (1802) után kezd foglalkozni az irodalommal és tudománnyal. A fájdalom adott kezébe tollat: 1802-ben szépirodalmi munkában állított emléket feleségének (Ártatlan erkölcsű és szelid jó lelkű, néhai kedves élete párjának, Balia Rebekának, áldott emlékezetére. Kolozsvár, 1802.) A kis füzet Kenderessy három versét tartalmazza. A költői érzékről és ihletről tanúskodó művekből kettő szépen pergő időmértékes vers. A' szerzőnek bús gondolatai című, disztichonokban írt költemény számunkra azért is különösen fontos, mert egy terjedelmes jegyzetében kifejti a magyar őstörténetről vallott felfogását. (Erről a későbbiekben bővebben fogunk beszélni.) E jegyzet bizonyossága szerint Kenderessy ekkor már foglalkozott történeti kérdésekkel; igazán azonban csak felesége halála után mélyedt el ebben a tudományban is.

A felesége halálát követő évben már újabb nyomtatott munkája jelenik meg: Egy nemes vetélkedés . . . címmel (Kolozsvár, 1803.), amelyben az „egézfz Nemzeti Nyelvünkre, sőt a' Nemzetre magára nézve-is hafznos” versenyre: a kadenciás és a mértékes költők versengésére buzdít. Az előző évben ő maga tett próbát időmértékes versek írásában; 1805-ben kiadott munkája ismét a nemzeti nyelv és verselés kérdéseivel foglalkozik (A tudomány és virágzó nemzeti nyelv . . . Kolozsvár, 1805.). A lelkes hangú bevezetőben a magyar nyelv nagyrahitottságának jelét abban látja, hogy egyaránt alkalmas a rímes és időmértékes verselésre, és — serkentő példaként — közli Buczy Emil és Zombori József időmértékes verseit. Zombori egyik verse szép sorokkal jellemzi a névtelenségbe visszahúzódó lelkes hazafit (ti. Kenderessyt):

Én beteg, és kétségbe valék, mikor éppen az Özfzfel
Most Efstendeje, lefzfz, volt utom arra felé.
Tsüggedező Lelkem', nagy Lelked emelte-fel akkor,
Hogy Haza hafzna lehet, fáradozáfim után.
Kedves — o o —, hát hogy ne fzerelfselek én már?
A' Magyar igt igazán a' ki betsülni tudod.

.....
A' mellett, terhes hivatal hogy foglal-el, éppen
Nem fzünfz munkálni a' Haza' nyelve mivén
Régi világi tudós Könyvekből azt ki-keresni,
*Izzatfz honnan ered nyelv, 's maga régi Magyar.*³
És a' millyen erős vagy, máft oly' buzgon apolgatfz,
Honnyai nyelvünkön a' ki fegitni fzeret. (i.m. 14).

A haza nyelvén, a haza történetén csüggő tudásban fölismerjük már az áldozatkész mecénást is: Zomborinak s a kezdő hazai költőknek fölkarolóját és támogatóját.

³ Én emeltem ki. Sz. F.

Az 1805. év egyébként is fontos évszám Kenderessy életében: tudomásunk szerint ekkor kerül kapcsolatba — egyelőre csak posta útján — Kazinczy Ferencsel.

A magyar művelődés nagy szervezője fölfigyelt a lelkes kolozsvári irodalombarátra, s 1806-ban már — úgy látszik — könyvei terjesztésére szeretné megnyerni (l. Cserey Farkashoz küldött levelét: *KazLev.* IV, 46.) 1810-ből már Kazinczyhoz írt levelét is ismerjük Kenderessynek. E levélnek külön érdekessége, hogy megismerjük belőle a történetkedvelő tudóst; értékes régiségekkel: három régi történeti kézirattal, Thököly pecsétnyomójával és két régi éremmel („kőzön arany”-nyal) kedveskedik Kazinczynak. A közvetlen levelezés megindulására talán hatással lehetett Kazinczy barátjának, Döbrenteinék közvetítése is, aki nem sokkal azelőtt érkezett meg Erdélybe. Mindenesetre ettől az időtől kezdve állandóan ott szerepel Kenderessy neve a két nagy irodalom-szervező terveiben. Kazinczyval állandó levelezésben áll, s 1816-ban, a széphalmi költő erdélyi utazása idején, személyesen is találkoznak. A lelkes mecénás és irodalombarát legmegkapóbb képét éppen a két íróbarát: Kazinczy és Döbrentei hagyta ránk.

Kazinczy így írja le e nagyszerű jellemet, tudománykedvelő férfit és áldozatkész mecénást első találkozásukra emlékezve: „Valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mindabban részt veszen, mindazt teljes erővel segíti. (Ő támogatta, segítette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hintegette fáradhatatlanul a jó magvát, mely később fog virágra fakadni. . .)” (Erdélyi lev. I. 67—8). Ha festők által készült képei nem elég hívek, Döbrentei tollából remek arcképe maradt ránk; s e képnek érdeme még az is, hogy a testi vonások mellett lelki, szellemi vonásait is föltünteti: „Előtte a képe Kenderessynek. Zömök, vállas, barna ember, halk lépéssel. Meggyőződésétől el nem hajtható. S a szilárdnak szelid felolvasásai szívében, néha enygelései is, mert hiszen poézis kedvelő volt. Egyszer este kerestem, leánya nevelőnőjét leltem csak hon. Szólánk az ur jelleméről. »Olyan ez, mond e kisasszony, mint Plutarkhosz emberei«” (i. m. III. 157).

Jellemének másik szép vonása: hazaszeretete; egész közéleti tevékenységét ez az érzés hatja át, s a nyelv- és irodalompartolás neki politika is: az akkor lehetséges egyetlen út a nemzeti öntudat táplálására, a nemzeti önállóság erősítésére. Leveleibe elrejtett burkolt és nyílt politikai véleménynyilvánításai-ból csak egyet ragadunk ki: „Te minket erdélyieket dicsérsz jószívűségünkért, melylyel fogadtunk s pedig reád háramlik dicséretünk — írja Kazinczynak. —

Mi hogy távolabb vagyunk monarchiánk fővárosától, a finom hizelkedés, nyájas kétszínűség és minden undokság fészketől, és legközelebb scytha eleink tanyájokhoz, holott sátorozott a durva derékség: annál természetesebb lehet tehát bennünk az, hogy minden embert úgy fogadjunk mint érdemi. . .

Hazudott Schlötzer uram, amikor Erdélyről azt mondotta: da wo die Menschheit aufhörte, igazabb az: da wo die feine deutsche Falschheit aufhörte” (KazLev. XIV, 490—1).

Buzgó hazaszeretete tette őt az erdélyi magyar művelődés lelkes pártfogójává.

A mecénásról a kortárs nekrológja ezeket jegyezte fel: „Kiadta . . . a’ maga költségén Z s o m b o r i József Erdélyi Költőnk’ verseit, segítette folyamatba jőni az Erdélyi Muzeumot, segítette esztendőnként nevezetes summával a’ Tudományos Gyűjteményt, munkás volt . . . Homerusz Iliásának néhai Prof. Vályi Na g y Ferencz által való fordításában . . . Literaturánk körül való ilyen buzgó munkálkodása nagy mértékben kihatott a’ Kolosvári nemzeti magyar Játékszín’ állandóvá tételére is, valamint K ő r ő s i Sándort tudva lévő Ásiai utazására nézve segítette” (MKurir 1824. 38. sz.). Kazinczy méltán írta róla, hogy: „ő ragyog a’ magánál fényesebb születésűek ’s birtokúak között” (KazLev. XVII, 139). A hazai történelemre irányuló vállalkozásokat különösen szívesen pártfogolta; tudunk róla, hogy Benkő József híres Specialis Transsylvaniájának újrakiadása is foglalkoztatta (l. Sas 1831. I. 145—6); Kőrösi Csoma merész vállalkozására is bizonyára ezért áldozott szívesen. Ám volt közelebbi oka is.

K e n d e r e s s y t a magyar történelemből is k ü l ö n ö s e n f o g l a l k o z t a t t a a magyarság eredetének kérdése, a m a g y a r ő s t ö r t é n e t. „Hivataltól üres órájában is mindig hasznos és nagy gyönyörűségire vált elfoglaltsága volt tudományos levelezéseit folytatni; értekezései voltak külső országokon, nevezetesen a’ híres Feszlerrel, és Ásia belső részéről Kőrösi Sándorral, a’ ki halhatatlan emlékezetre rettentő utra elszánta magát, szerzett esmerettséggel a’ nemzet eredete helyén ’a Magyarok omladványain hasznos kutfőkre találni . . . Segítette az említett hazafi Kőrösi Sándort ásiiai utjában” — olvassuk a Sas megemlékezésében (1831. I. 146). Ezek szerint Ázsia belső részéről Csomával is „értekezett”; a szövegben szereplő „Feszler” minden bizonnyal azonos a magyar származású Fessler Ignaz Aurel német íróval, aki többek között Hunyadi Mátyásról, Attiláról adott ki könyvet, s megírta a magyarság romantikus szemléletű történetét (Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen. Leipzig, 1812—25).

Őstörténeti érdeklődésének és felfogásának nyomai érdekesen mutatkoznak meg kiadott munkáiban. Már 1802-ben megjelent füzetében érinti a magyar őstörténet kérdéseit. Fönnebb idézett versének egyik részletéhez — magyarázatul — terjedelmes jegyzetet csatol, amelyben azt fejtegeti, hogy „a’ Magyarok, a’ régi nagy Szytha Nemzetből ízarmaztak” (Árt. erk. 8). Az e l v, amiből kiindul, helyes; találó képpel fejezi ki a nyelvi emléket, a nyelvi bizonyítékok jelentőségét a történeti kutatásokban: „Ha az Ember, a’ Vas-Kapun belől öfzve járja, a’ régi Ulpia Trájána omladványait; ottan találhat még moft-is, Deák infcriptiókat, régi faragáfokat, Márván Kő öfzlopok daradjait

[!], régi Római külömbb külömbb pénzeket, kivált a' zápor esőzések után, és régi pogány-Istenek' darabjait. Már mikor én ezeket mind láttam, ha minyárt femmi Hístorai datumam nem vólna-is, vagy akarok, vagy nem, hinnen kell, hogy ezen Vároft, maga fényességében, a' Rómaiak bírták. Midőn láttam, egy darab faragot képet; mellynek mejjén feljül való részét, a' régiség le-törte; de az egyik kezébe Menykö vólt belé faragva, más felől a' lába mellett a' Sas áll, látni való, hogy ez a' *Jupiter*' képe vólt valaha.

Egy Nemzetnek mi az ő tulajdon meg-efmértető, és el-nem töröltethető jele? Leg-főbbképpen, és tsak nem egyedül az ő nyelve' "(uo.). Ezek után azonban Hérodotosz szkítákra vonatkozó szövegeialapján olyan délibábos görög-magyar szövegnyelvi megfigyeléseket mutat be, amelyek divatosak voltak ugyan akkoriban, de nélkülöznek minden tudományos alapot: a *Bakhus-t* tisztelő *Boristenes* városa szerinte a „boristen”-ről kapta nevét; *Vesta* ~ *Isten* ; *Hylea* ~ *Hely* ; *Bálámber* ~ *Bal-ember* ; *Chaganus* ~ *Tsákányos* stb. Elméletében jelentős szerepe van a s z é k e l y s é g n e k : elmfuttatásából úgy tűnik, hogy a „*Scytha*” és *székely* nevet azonos eredetűnek véli: „*Hérodotust*, ha fel-támadván, meg-kérdeném, vallyon hol lehetne igazán a' Scythák, vagy Szythák földét fel-találni; nékem a' mint az ő íráfaiból meg-győződve vagyok, minden bizonnyal semmit egyebet nem felelne, hanem azt, hogy egyébűtt feholt se, hanem *Szythilaea* földin, nékem pedig egyebet lehetetlen vólna értenem, hanem azt, hogy Székely földin, és azt tudom már moft, hogy méltán az Anya-Város benne *Udvarhylea*, meg kell itt jegyezni *Kézdi*, *Maros* és *Gyerő—Vásárhelye*ket. Továbbá, mind a' Scytha, vagy *Szytha*, mind pedig a' *Hylaea* szókban úgy tartom az utolsó a betűk tsak *terminatiók* . . .” (i. m. 12—3). Lentebb körvonalazza a képzelete szerinti régi Szkithia tartományát is — ezt is az edigiekhez hasonló névazonosítások alapján: „Ha már azt kérde töllem valaki, valyon mitsoda Világ' részibe vólt a' régi *Szythilaeek'* vagy Székelyek' földje. *Hérodotusból* azt felelem: hogy az ő idejében: a *Boristenesek* vizén túl, a' *Tanya*-víz mellett, mellyet ő *Tanais*nak nevez, fel északra, az *Isedonokig*, kiket moft *Efthonok*nak nevezünk, és a' *Finnusokig*. Napkeletre a' *Falka* vizéig, kit ő *Vólgán*nak nevez, és igen nagy víznek lenni mond, Délre megy *Méjtóig*, mellyet ő *Meótis*nak nevez, és rólla azt mondja, hogy a' többi Tavak között leg nagyobb, és méjjebb, de erről másfzor bővebben” (i. m. 14). Fejtegetését ezzel zárja: „környül-állásaim meg engedvén, reményilem eléggé meg-fog ez-után bizonyítatni, hogy a' Magyarak *Szytha* vagy *Szithely* Eredetűek valamint a' Székelyek” (uo.)

Kicsit részletesen foglalkoztunk Kenderessy őstörténeti elképzeléseivel — s nem egészen ok nélkül; hiszen — mint látni fogjuk — ezek közvetlenül hatással lehettek Körösi Csoma őstörténeti felfogásának alakulására is.

Kenderessy őstörténeti „elmélete” talán még enyedi diákkorára nyúlik vissza: az enyedi kollégium akkori neves história professzora, a magyarság „napkeleti” származását valló KÖRÖSI GYÖRGY lehetett rá hatással. Körös

tanítását — sajnos — nem ismerjük, annyit azonban tudunk, hogy kéziratban maradt Magyar- és Erdélyország históriája című orientalista megoldásos munkáját Gyarmathi Sámuel együtt, egy könyvben akarta kiadni Schlözer finn-ugor rokonságunkat valló tanulmányával (l. ZSIRAI, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp., 1952. 38—9). A kiadvány nem jelent meg, de Kőrösi tanítása — föltehetőleg — tovább élt az enyedi kollégiumban. Hiszen Hegedüs Sámuel azt írja, hogy magát Kőrösi Csomát is nagyhírű névrokona, Kőrösi György példájával akarták itthon marasztalni: „Mondottam, hogy mihelyt arravaló tanítószék üresedik, csaknem bizonyos reménye lehet az enyedi professorságra, 's akkor aztán ujtsa meg még egyszer köztünk nagybátyjának nevét 's érdemeit” (Pesti Hirlap, 1842. 190. sz. 760).

S talán nem tévedünk, ha arra gyanakszunk, hogy Hegedüs néhány évtizede előkerült őstörténeti jegyzeteiben is Kőrösi György tanításának nyomai bukkannak elő. MUSNAI LÁSZLÓ közlése szerint Hegedüs őstörténeti vázlatában pl. ez olvasható: „A hunnok azaz magyarok Kínától nyugatra, a mai Mongóliában laktak két tanyás vezetése alatt. Nevüket (*hun = hon*) állandó letelepedésük után kapták . . . Ezekből származtak az avarok és a magyarok . . .” (Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete: Prot. Szemle XLVIII [1939], 408).

Részletesen tárgyalja — írja Musnai — a magyar nevet, „mely *magur*, *magor* alakban magasat, nagyot jelent, innen származván a magura szó is. A magyar nevet a legnagyobb törzs nevééről vették át a többiek, így az *ungur* (*ung-ura*)⁴ törzs is” (uo.).

Kenderessy elképzelésében is fontos helyet foglal el a hun—magyar azonosság gondolata; elképzeléseit legnyilvánvalóbban 1812-ben írt fejtegetéseiben adja elő; könyvecskéjében Vályi Nagy Ferenc pataki professzorral vitázva néhány Erdélyben talált ókori arany pénz eredetére igyekszik fényt deríteni. E munkájában a nép közt élő szájhagyományokról azt mondja, hogy „A T r a d i t i o t ugyan, ha a' józan okossággal nem ellenkezik, egy okos ember-is meg-nem veti” (. . . a' Kozón és Lysimach aranyokrol. Kolozsvár. 1812. 9.). Kijelentése az Erdélyben élő Dárius-hagyományra vonatkozik ugyan, de ennek alapján föltételezhetjük, hogy ismerte és „nem vetette meg” a székely—hun rokonság Erdélyben elevenen élő hagyományát sem. A székelyek erdélyi őshonosságának kérdéséről éppen e munkájában nyilatkozik: „hogy *Erdélynek* felsőbb Vidékeit, és kivált a' mit *Székhely Ország*nak nevezünk, vagy ők, vagy utánnak a' *Romaiak* el-foglalták volna, annak femminémü leg-kissebb nyomát-is találni nem lehet . . . én rézsemről meggyőződve vagyok . . . hogy a' *Székhelyek* az *Európai Scythák* közzül, magok helyeken leg állandobbak voltak, sőt helyeiken melyeket a' Természet-is Erdély' több részeitől nagyon fellyebb emelt, és tetzhetőleg meg különböztetett, ki véve *Aranyos Széket*, és talám *Maros Széknek* egy részét, *Aborigenesek*” (i. m. 23—25).

⁴ A szöveg egyes szavait én emeltem ki. Sz. F.

Ugyane munkájában *Székhely föld-et* említ (30), a *Székhelyek* (= székel-lyek) országáról ír (31); érdekes az is, amit a magyar, az avar és a hun nép állítólagos összetartozásáról mond: „A' *Magiurok* pedig, vagy *Ung Urok*, vagy *Av Urok*, vagy *Honnosok*, (mely egy eredetű, és Vérségű, de még-is különböző Nemzettségeknek valamelyik ágazattjától, a' mely akkori időben a' *Historiák* fzerént a *Tanais* vizén túl is innen is tanyázhatott, jöhetett is a' *Dárius Kintse' traditioja* mi hozzánk)” (i. m. 10). A népnevek írásmódja a szerző etimológiai „föltevéseit” sejteti; meglepően hasonlítanak e néveredeztetések Hegedüs Sámueléhez: az *ungur*, a *hunnus* ~ *honnos* nevet — mint föntebb láttuk — ő is hasonlóan: magyar szóelemekből magyarázta.

Lehet, hogy Kőrösi György volt a közös forrás, de lehet az is, hogy — mint látni fogjuk — Hegedüs közvetlenül hatott a maga nézeteivel a működ-velő kolozsvári történészre, aki a magyar őstörténetről külön könyvet is akart írni. Megértjük most már, hogy miért akarta támogatni Kenderessy a lelkes székely ifjút ázsiai útjában. Nyitva maradt még azonban az a kérdés, hogy miként szerzett tudomást a derék mecénás Csomáról, hol és hogyan kerültek közelebbi kapcsolatba egymással.

Arra is gondolhatnánk, hogy a magyar irodalom és tudomány buzgó pártfogója csak hírből ismerte az enyedi diák vállalkozását, s csak levelezés útján értekeztek egymással. Adataink vannak azonban arról, hogy C s o m a közvetlen személyes kapcsolatban volt K e n d e r e s s y v e l.

4. Mint láttuk, Kenderessy már a század első éveiben szép példáit adta irodalmi érdeklődésének. Szinte természetes, hogy mikor Erdély művelődése D ö b r e n t e i szervező munkája nyomán nekilendül, K e n d e r e s s y t is ott találjuk a Kolozsváron kialakult tudós körben.

Döbrentei 1807-ben érkezett meg Erdélybe, Andrásfalvára, hogy a Gyulai családnál nevelői hivatását megkezdje (l. JANCSÓ ELEMÉR, Döbrentei Gábor élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. 9). A család a téli hónapokat Kolozsváron töltötte; nem lehetetlen, hogy már ekkoriban személyes ismeretségbe került a tudományokért rajongó Kenderessyvel is. Kapcsolatukról első biztos adatunk 1810-ből van: Kenderessy neve ott szerepel Döbrentei nyomtatott körlevelén („Az Erdélyi Múzeum kiadása iránt való Planum” 1810. július 20.), a munkatársak sorában (l. Abafi-féle Figyelő XXI, 322 kk.). A nagy jelentőségű folyóirat 1814 májusában jelent csak meg, de Döbrentei a nagy vállalkozás előmozdítására már 1813-ban Kolozsvárra költözött (l. JANCSÓ i. m. 21). Az Erdély központjában megjelenő folyóirat körül valóságos író- és tudóskör alakult ki.⁵

⁵ Arra, hogy Döbrentei nemcsak alkalmi összefüggésekre, hanem szervezett társaságra gondolt, hadd álljon itt egy érdekes adat „Hogy a Muzéum rendszerint folyhas-son, Pünköst harmad innepén (mert itt még azt is ülik) egy társaságot gyűjték, mellyben Consil. Kenderessy, a' város Plébánosa Szabó, Pater Piarista Koros, R. Prof. Szilágyi és Méhes, a' Filozofus Szabó voltak. Arra kérem őket felolvasott plánomban, hogy

„Döbrentei folyóirata körül lelkes társaságot szervezett azzal a titkos céllal, hogy az írókat és tudósokat összetartva, lassanként kialakítsa egy később létesítendő irodalmi és tudós társaság magvát. Lakásán nemcsak a kolozsvári munkatársak jelentek meg, gyakran ellátogattak oda a vidéken és Magyarországon élő írók is. Kis irodalmi köréhez tartoztak BUZNA LÁSZLÓ piarista tanár, FRICSI FEKETE FERENC, a lelkes emberbarát, GYARMATHI SÁMUEL, a híres nyelvész, LIEDEMANN MÁRTON, az evangélikusok tudós papja, LENGYEL ISTVÁN filozófiai tanár, KOROS IMRE piarista professzor, MOLNOS DÁVID, az unitárius kollégium rektora, SZÁSZ MÓZES unitárius lelkész, BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, akiben Kazinczy »Erdély Schillerét« vélte felfedezni, SZILÁGYI FERENC, a híres történész, a református kollégium rektora, SZILVESZTER GYÖRGY unitárius teológiai tanár, BUCZY EMIL, gr. Kornis István nevelője, a jónevű esztéta, CSEREY FARKAS, gr. TELEKI MIHÁLY, gr. MIKÓ GYÖRGY, ifj. SZILÁGYI FERENC, HEGEDÜS SÁMUEL, KENDERESSY MIHÁLY, SZABÓ ANDRÁS és DÖME KÁROLY. Természetesen a társaság tagjai közül gyakran csak a kolozsváriak voltak együtt, de a vidékiek számára még nagyobb esemény volt, ha Kolozsvárra jöve a körtől biztatást, írásaikért dicséretet és elismerést kaphattak. A gyűléseken felolvasták az Erdélyi Múzeumba beérkezett kéziratokat, vagy bemutatták egymásnak készülő műveiket. Irodalmi és tudományos kérdések körül sokszor heves, de mindig komoly vita alakult ki . . .” (JANCSÓ i. m. 29—30).

Döbrentei társaságában tehát ott találjuk Kenderessyt is. A két lelkes hazafit sok rokonvonás fűzte egymáshoz: nyelv- és irodalomszeretetükön, a magyar színjátszásért való rajongásukon kívül a hazai történelem iránti érdeklődésük is közös volt. „Szorgalmasan másolgat grófi ismerősei levéltáiraiban régi magyar nyelvemlékeket. Bethlen Gergely egy Rákóczi-levéllal ajánlékozta meg és levéltárát rendelkezésére bocsátja” — írja JANCSÓ Döbrenteiről (i. m. 18). Tudjuk, hogy Kenderessy is szorgalmas gyűjtője volt a régi magyar történelmi emlékeknek és kéziratoknak; azonos érdeklődésük előmozdítója lehetett bensőséges barátságuknak. Berzsenyihöz írt levelében, amelyből már idéztünk, Döbrentei meleg színekkel örökítette meg barátja vonásait (l. i. m. III, 158—9). E kortörténetileg is érdekes adatokat tartalmazó levél nemcsak Kenderessyről őrzött meg emlékeket, hanem azért is nagyon fontos számunkra, mert eddig kiaknázatlan értékes adatokat jegyzett fel Kőrösi Csoma Sándorról, Csoma és a kolozsvári kör összeköttetéséről.

5. Kenderessy és Csoma kapcsolatáról legkorábbi és leg-hitelesebb forrásunk, Hegedüs Sámuel Pesti Hirlap-beli nekrológja, annyit ír:

mindegyik ajánlja magát, hogy minden fertály esztendőben 2 árkusnyit (legalább) tárgyaimra dolgozzék, minden hónap végén egybe-gyűljünk 's a' készített munkák olvastasanak-fel. Így megyen a' dolog, ha még azután M. Országról is segítenek. Kenderessy nem hagyá helybe a' Társasági nevet, mert azt mondá, gyanu alá jöhetnénk. Rettenetes dolog az, hogy árnyékunktól is félnünk kell!" (KazLev. XI. 408).

„1819-ben hideg tavasszal Enyedről gyalog Zágrábba utazott, hol 8 hónapot töltvén el, ősz felé megint Enyedre jött. Ezen útjára b. e. kormányzéki tanácsos Kenderesi Mihály, aki igen nagy pártfogója volt, száz forintot adott nekie, és az említett summát minden esztendőre megígérte, míg útját megjárja” (i. h.). Döbrentei följegyzései azt bizonyítják, hogy Csoma személyesen és többször is megfordult pártfogójánál; a levélrészlet ezenkívül még több érdekes és jellemző adatot tartalmaz nagy tibeti kutatónkról:⁶ »Ki fakadozott volt örömeiben a tanácsos úr [Kenderessy] azon, hogy ember vállalkozott az ősmagyar lakot keresni induló, s Körösi Csoma Sándor hát gyakran volt nála. Gr. Teleki Pállal megyek egy este hozzá, Csoma épen ott. Uram, mondja, majd ennek gróf Teleki Pál, megengedi-e, hogy én aláírást gyűjtsek, keleti útjára, Döbrentei barátommal. Csoma megköszöné, de „semmit sem fogadhatok el *mond*, mert ha siker nem lenne, azt hánynák, csak pénzt akartam felszedni, s tovább álltam. Majd mikor azt írnám itt a méltóságos tanácsos urnak, „végre magyarok közt vagyok” „de pénzem nincs többre mennem, és akkor jőne segély, hálával fogadom, mert én meg a nemzetnek megfizethetlent adnék.” S a barnás hosszú képü, száraz, magas ember önérzetében állt. Illyen vérűnek, barátom, mikor tőle elválánk, nem csak imigy-amugy szorítottuk meg markát« (i. m. III, 159—60).

Csoma tehát többször is találkozott Kolozsváron Kenderessyvel: „gyakran volt nála”, mikor egy este Döbrentei „épen ott” találta, már útrakészen lehetett, hiszen már a nagy út anyagi előkészítéséről esik szó. Döbrentei 1831-ben írta meg följegyzéseit; a leírt epizód vagy 1816 táján, Csoma Göttingenbe menetelé előtt,⁷ vagy onnan hazatérte után, 1819-ben játszódhatott le. Föltűnő, hogy több mint egy évtized távlatából milyen elevenen és hűen írja le élményét Döbrentei — hiszen amit Csoma jelleméről, szavairól följegyez, tökéletes pontossággal illeszkedik bele Csomáról való eddigi ismereteinkbe. Mielőtt azonban a följegyzés adatait részletesebben elemeznénk, próbáljunk választ adni arra a kérdésre: hogyan juthatott az enyedi tanuló közvetlenül is kapcsolatba a kolozsvári mecénással és társaságával.

6. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Hegedüs Sámuel volt a közvetítő. Döbrentei „nyelvbíráta” körében ugyanis (l. JANCsó idézett sorait) Csoma egykori enyedi praeceptorát, az irodalombarát Hegedüs Sámuel is ott találjuk.

Hegedüs már 1810. májusában Kolozsvárra került mint lelkész, s 1813-tól a kolozsvári főiskolán teológiát tanított 1814-ig, mikor Enyedre hívták meg

⁶ Dolgozatomnak ez a fejezete még 1957/58-ban készült. Azóta Baktaynak idézett Csoma-életrajza is közölte a levélrészletet, anélkül azonban, hogy részletesebben elemezte volna (l. i. m. 39—40).

⁷ Dolgozatom itt közölt másik fejezetében mutatok rá arra, hogy Csoma valószínűleg már 1816-ban indulni akart Ázsiába, s göttingeni útjára csak rábeszélésre, nem egészen saját elhatározásából került sor. Baktay e találkozást 1819-re, közvetlenül a Csoma útnak indulása előtti időre teszi (i. m. 40).

professzornak. Az írogató, művelt fiatal pap megbecsült tagja volt Döbrentei körének. Döbrentei már 1813-ból keltezett leveleiben „barát”-jának nevezi (l. KazLev. XI, 55, 415), Berzsényihez írt levelében 1816-ban pedig „szíves barát”-jának mondja. A képzett fiatal literátort irodalmi terveibe is bevonja (l. KazLev. X, 415). A rokonszenves irodalmár Kazinczyval is kapcsolatba került: az Erdélyi levelekből tudjuk, hogy enyedi látogatása idején a kollégiumban Hegedüs volt egyik kalauza; itteni benyomásai alapján nevezi a neves professzort „tudós s szeretetre nagy mértékben érdemes férfiú”-nak; „ein Professor Szilágyi, Tompa und Hegedüs, ein Biblioth. Szabó, ein Consil. Kenderessy . . . wüerden in jedem Land vorzügliche Männer seyn” — írta elismerően 1818-ban Seivert Jánosnak Erdély tudós férfiairól (KazLev. XV, 516—7).

Hegedüs tehát — mint láttuk — 1810-ben került Kolozsvárra; följegyzései szerint ekkor már tudott Csoma nagy elhatározásáról. „A’ gymnasialis osztályokat Körösi 1807-ben végezé; ekkor deákká lett, azaz felsőbb tudományok hallgatására lépett át. Ez időtájban ébredt föl benne a’ legelső vágy, Ázsiát egykor beutazni. Én még 1806-ban hagyván el a’ collegiumot, Körösitől elváltam ugyan, de szemeim őt mindenütt kísérek” (Pesti Hirlap 1842. i. h.). Hegedüs így már Kolozsvárra érkezésekor fölhívhatta a tudósok figyelmét az enyedi diák nagy elhatározására, hiszen a hazai történelem kutatása egyik legfőbb célkitűzése volt a kolozsvári „nyelvbarátok”-nak, s a nemzet eredetéről bizonyára gyakran folytak vitatkozások társaságukban, amelynek Kenderessy Mihály és Gyarmathi Sámuel is tagjai voltak.

Mikor kerülhetett sor Csoma és Kenderessy első találkozására? 1814-ben Hegedüst az elhunyt Herepei Ádám helyére Enyedre hívták meg a római irodalom, széptan, világtörténelem, statisztika és politika tanárának. A meghívást Kolozsvárra az enyedi kollégium akkori szeniora, Csoma Sándor közvetítette. „Elválásom után, 1814-ben novemberben találkoztam újra K ö r ö s i S á n d o r volt a’ meghívó követ, mint senior” (Pesti Hirlap i. h.) Valószínűleg ekkor mutatta be Hegedüs egykori tanítványát Kenderessynek s a kolozsvári tudósoknak; ekkor találkozhatott először G y a r m a t h i S á m u e l l e l is, aki — mint láttuk — szintén állandó tagja volt a kolozsvári összejöveteleknek. Ettől kezdve a tudós székely ifjú bizonyára többször megfordult Kolozsváron: Hegedüs (az évszámot elvétele: 1819 helyett 1820-at írva) azt jegyezte fel, hogy „1820-ra forduló telet K ö r ö s i hol Szászvároson, hol Enyeden, hol Kolozsváron töltötte, és többnyire mindenütt gyalog járt” (Pesti Hirlap i. h.). 1819-ben tehát már hosszabban is időzött Kolozsvárott patrónusainál; de a nagy gyalogló már előbb is gyakran át-átsétálhatott Enyedről; könnyedén győzte az 50—60 kilométeres utat. A kolozsvári kör pedig bizonyára mindig szívesen fogadta, hiszen őket érdeklő nagy kérdésre akart választ hozni. A vitákon megismerkedhetett Kenderessy elképzelésével, Hegedüs fölfogásával s a nagy-

hírű nyelvtudós, Gyarmathi Sámuel érveivel. A kolozsvári körben tervei iránt megnyilatkozó nagy érdeklődés nemcsak bátorítást adhatott neki, hanem az itt kialakult nézetek bizonyos mértékben hatással is lehettek rá.

Így például a székelység eredetének kérdésében Hegedüs fölfogásával szemben Csoma Kenderessy föltevését fogadta el. Említett történelmi vázlatában Hegedüs a „székelyekről azt állítja, hogy ők nem az Attila hunjai, hanem Salamon és László királyok idején a *szélek* őrizetére rendelt határőrök” (MUSNAI: Prot. Szemle XLVIII, 408). NÉMETH GYULA ehhez a következő megjegyzést fűzi: „A szélek szó Musnai közleményében alá van húzva. Talán annak a jelzésére, hogy a székely név Hegedüs szerint ebből származik” (i. m. 7). Csoma ezzel szemben Kenderessyvel azt vallotta, hogy a székelyek jelenlegi hazájukban „aborigenes”-ek: „a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciaiban telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelem-ségét lakja” — írja az angol hatóságokhoz 1825 januárjában küldött önéletrajzi levelében (DUKA i. m. 23).⁸

Van azonban más bizonyítékunk is arra, hogy Kenderessy őstörténet-elképzelései, etimologizálásai nem maradtak egészen hatástalanok a Kolozsváron gyakran megfordult ifjúra.

1825 májusában Csoma újabb jelentést írt a brit hatóságoknak, amelyben beszámolt tanulmányairól, terveiről. A terjedelmes beszámoló 33–34. pontjában előadja föltevéseit, amelyekre a szanszkrit nyelv tanulmányozása vezette: Kelet-Európa néhány görög és latin földrajzi nevét megkísérli a szanszkritből magyarázni. „A Dniper folyó Oroszország délnyugati részében a régiek előtt Borysthenes név alatt volt ismeretes, ez magyar szó, s jelentése angolban: „wine godded” (*bor* = wine, *Isten* = God); a magyar adjectiv képzővel *es*, mely az angol nyelvben, megfelel a múlt idejű participiumnak, mely tudniillik *ed*-del végződik”. (DUKA, i. m. 50). Mint a korábbiakban láttuk, Kenderessy 1802-ben kiadott munkájában a *Borysthenes* nevet ugyanígy magyarázta.

A kolozsvári viták legjelentősebb eredménye azonban az volt, hogy a körhöz tartozó Gyarmathi Sámuel finnugor-elmélete is hatott Csoma útitervének alakulására. Erről dolgozatom itt közölt másik fejezetében számolok be.

7. A fentebb előadottakból fény derül Döbrentei és Csoma kapcsolatára is. Csoma és Döbrentei neve az eddigi Csoma-dolgozatokban is szerepelt: a Magyar Tudós Társaság akkori titkára, Döbrentei Gábor ír levelet a távolba szakadt magyar ügyében 1835. szeptember 30-án James Prinsepnek,

⁸ Mivel Csoma eredetileg angolul írt levelét Duka nem egészen pontosan fordította, szükségesnek tartom, hogy idézzem az eredeti szöveget is: „I am a native of the Sicilian nation (a tribe of those Hungarians who settled in ancient Dacia in the fourth century of Christian era, in the great principality of Transylvania” (THEODORE DUKE, *Life and works of Alexander Csoma de Körös*. London 1885. 24).

a kalkuttai Asiatic Society titkárának. (A levelet magyar fordításban közli DUKA, i. m. 124). A Prinsepnek címzett levélhez mellékelve ugyanekkor Csomának is küldött egy levelet Döbrentei — ez azonban, sajnos, nem maradt ránk. De a Prinsephez küldött hivatalos levélből is személyes érdeklődés, aggodás és együttérzés hangja csendül ki; e levélben tudatja, hogy Csomát 1833-ban a Magyar Tudós Társaság tagjául választotta; levele végén melegen érdeklődik a távolba szakadt tudós anyagi helyzete iránt: „Azt is megírtam Körösinek, hogy tárja föl előttem bizalmasan azt, hogy van-e szüksége segedelemre és támogatásra? . . . ha Körösi hajlandó lenne Magyarországból egy újabb összeget elfogadni, igyekezni fognánk azt nekie megküldeni” (DUKA i. m. 124).

Eddig úgy tudtuk, hogy Csoma és Döbrentei csak hivatalos úton álltak kapcsolatban egymással; most már tudjuk, hogy Döbrentei 1835-ben nemcsak mint akadémiai titkár írt a távolban dolgozó magyar akadémiai tagnak, hanem mint Csoma egykori személyes kolozsvári ismerőse, nagyra becsülő barátja. Személyes kapcsolatukat sejteti egyébként az a meleg együttérzés, amely a Prinsephez írt hivatalos levél soraiból is érezhető.

8. Döbrentei följegyzéséből azonban még néhány egyéb fontos megállapítás is kiolvasható: nevezetesen éppen **Körösi Csoma segélyezése re vona t k o z ó a n**. Eddig Duka nyomán úgy élt a köztudatban, hogy „Mondhatni, minden pártfogás vagy pénzbeli segedelem nélkül” indult el Csoma nagy útjára, „mert Kenderessy ígérletén kívül, magának alig volt kétszáz váltóforintja” (DUKA i. m. 8). S ezt könnyen hajlandók lehetnénk a hazai meg nem értéssel és szűkmarkúsággal magyarázni, ahogyan voltak is, akik hajlottak erre a magyarázatra.

Döbrentei följegyzése azonban meggyőzően bizonyítja, hogy Csoma szerény „útravaló”-jának nem egészen a hazai szűkmarkúság volt az oka, hanem a maga nemes önérzete, amellyel később Indiában is valósággal meghökkentette az uralkodó köröket. Amilyen jellemző a nagy vándor szívós természetére az, amit külsőjéről ír Döbrentei: „a barnás hosszú képü, száraz, magas ember” — éppoly jellemző a lejegyzett epizód Csoma legendás egyéniségére. Azért indult hát csaknem üres zsebbel a nagyvilágnak: nehogy sikertelenség esetén szemrehányást tehessen valaki neki. S hogy kolozsvári barátai előtt kinyilvánított elvéhez mily szigorúan ragaszkodott, azt a Magyar Tudományos Akadémia levéltárából nemrégiben előkerült eredeti levele bizonyítja. (Ismertette GERGELY PÁL az Élet és Tudományban: XII (1957). 41. sz. A tudomány világa c. melléklet 5—6). Csoma latin nyelvű levele 1835. július 18-án kelt Kalkuttában, s benne a magyar Akadémia által számára juttatott 300 aranyról is megemlékezik; GERGELY így kivonatolja a levél idevágó részét: „azt a nagy megtiszteltetést, amely őt a segélyezéssel érte, magyar hazájának még nem hálálta meg, bár az európai tudományosságnak tett már szolgálatot; ezért a számára küldött segélyből 200 aranyat visszaküld a magyar tudó-

mányok pártolására” (i. h. 5). Az elvet, amelyet két évtizeddel korábban még otthon kimondott, a nagyszerű jellemű férfi nem feledte el: a segély nagyobb részét visszaküldi, mert úgy érzi, hogy kutatásaival még nem felelt meg a hazai várakozásnak. A Teleki által indítványozott országos gyűjtéshez annak idején nem járult hozzá; Kenderessytől azonban elfogadta a följánlott segítséget. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy e segítyt nem hivatalos támogatásnak, hanem baráti szíveségnek tekintette, amelyet alkalomadtán visszatörleszthet. (Vissza is törlesztette, mikor Kenderessy — Csoma elnevezéssel tett alapítványt az enyedi főiskolán.)

A két férfi egymás iránt érzett rokonszenvét nemcsak tudományos érdeklődésük azonossága magyarázza, hanem jellemük mély rokonsága is. Hiszen Kenderessy fő jellemvonásaként is a makacs hajthatatlanságot, a konok következetességet említik a kortársak: „szinte a’ makacsságig áll principiumai ’s meggyőződése mellett ’s nem csak nem fél, de néha még keresi is a’ bajt” — jellemzi Kazinczy (Kaz Lev. XV. 44) — s ez a jellemzés pontosan ráillik Csoma férfias karakterére is. Kazinczy egy Buczy Emilhez írt hexameteres episztolájában is az elveihez makacsul ragaszkodó tántoríthatatlan jellemet dicséri:

„Mint van Kenderesink? az az új Fabrícius, a’ ki
Szíve’ érzéseitől nehezebben hajólhat-el a’ hogy
Fenn ösvényéről az egek’ nagy fénye hajolhat;
’S a’ ki, midőn a’ fergetegek rá rontanak, ámbár
Némulást javasol neki a’ lelketlen okosság,
Azt teszi, a’mit az ész, a’ tiszt, ’s széplelke parancsol,
’S tilt a’ haszna-leső, ravasz és lelketlen okosság”

(KazLev. XV, 45.)

Hányszor hallgatott Csoma is áldozatos szíve szavára, mikor a „józan ész” ezerszer mást parancsolt volna. A két rokonlélek, a nemzetéért, nemzete történelméért rajongó két férfi között mély rokonszenv, barátság támadhatott. Talán ezzel magyarázható, hogy Csoma — elvei ellenére — mégis elfogadta a derék hazafi pártfogását.

Kenderessy és Csoma kapcsolata nem ért véget a nagy kutató útnak indulásával. A kolozsvári mecénás nem feledkezett meg Csomáról útra kelése után sem. A pénzből kifogyott vándor 1820. december 21-én levelet írt Teheránból Enyedre „a patrónus urakhoz”. E levél — MUSNAI szerint —, a Kenderesi kezéhez került s ő adta át a nagy nyilvánossággal való közlésre, aminek alapján az országos gyűjtés megindult . . . Segélykérő levele 1821. március 21-én érkezett Enyedre. Idő kellett ahhoz, hogy Kenderesi azt a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjével közölje, s az „nevezetes magyar utazó” című

⁹ Az eredeti levél azóta — sajnálatos módon — ismeretlen helyre került az Akadémiai Könyvtár Kézirattárából.

híradásával megindítsa a gyűjtést” (i. h. 410). A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője Thaisz András volt, aki a folyóiratban többször is hírt adott Csomáról.

9. Kenderessy és Thaisz — adataink tanúsága szerint — egymás „jó barátai” voltak. „A magyar hazában tudományos levelezéseit folytatta a’ többek között Virággal, Kazintzival, az ifjabb érdemes Tratnerrel . . . és Thaisz jó barátjaival” — olvassuk Kenderessyről a Sas-ban (1831. I. 146), amelynek egyébként egyik szerkesztője szintén Thaisz András volt. A Tudományos Gyűjteményben Csomáról megjelent híradások tehát — föltehetőleg — nem közvetlenül Thaisztól, hanem Kenderessytől erednek; kettejük barátsága segítette elő, hogy a nagy utazó vállalkozása a Tudományos Gyűjtemény oldalain az országos érdeklődés középpontjába került, a Csoma megsegítésére szervezett gyűjtés népszerűsítésében is közreműködött Thaisz folyóirata.

10. Kenderessy Mihály és Döbrentei eddig kiaknázatlan munkái alapján sikerült fényt derítenünk Csoma és Kenderessy, tágabb vonatkozásban: Csoma és a kolozsvári tudós kör (Döbrentei, Hegedüs, Gyarmathi) kapcsolataira. Döbrentei Gábor adata érdekesen húzza alá és emeli ki Csoma eddigi megismert arcképének vonásait, s új megvilágításba helyezi a Csoma hazai segélyezéséről való eddigi ismereteinket is.

II.

Csoma 1815-ben befejezte főiskolai tanulmányait Enyeden. Még ez évben ösztöndíjasként a göttingeni egyetem hallgatója lett, s 1818 július végéig hallgatta itt az előadásokat. Tudjuk, hogy a kőrösi diák késve kezdte kollégiumi tanulmányait (tizenötéves korában), s mikor a rigorosumot 1815-ben kiállta, már nem volt egészen ifjú ember: harminckettedik évében járt. A göttingeni út Csoma életpályájában azóta vált problematikussá, mióta enyedi diaktársának, Ujfalvy Sándornak följegyzései megjelentek. Ujfalvy emlékirataiban részletesen beszámol Csoma Göttingenbe menéséről: „Öt napot mulatott Bécsben, a bucsuvételkor mosolyogva szólítám meg, hogy Göttingába mi okból megy, mert hitem szerint már minden tudományt kimerített. »Nem meggyőződésem visz: az emberek előítéletét akarom kielégíteni . . . de nem mulatok soká; mert nálam drágább az idő, mint másoknál«” (Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Sajtó alá rendezte Gyalui Farkas. Kolozsvár. 1941. 102). E közlésről NÉMETH GYULA is megemlékezik: „Ez a kijelentés bármilyen sajtóságos is, aligha alapszik Ujfalvy kitalálásán, vagy más megtévesztő tényezőn, ez Csoma fejlődésébe jól beilleszthető” (Kőrösi Csoma Sándor lelk. 8). Sajnos, nem fejt ki bővebben, hogy mire gondol.

Ujfalvy közléséből határozottan csendül ki, hogy Csoma nem szívesen, nem meggyőződésből ment Göttingenbe. Ennek — Ujfalvy följegyzése alap-

ján — fő oka az lehetett, hogy sajnálta az ott eltöltendő időt; egyrészt: mivel már nem érezte magát egészen fiatalnak, másrészt: mivel útitervét, célját már tisztázottnak, befejezettnak tekintette. Mi kényszeríti rá, hogy mégis elmenjen? Az „emberek előítélete”-re hivatkozik . . .

Mi lehetett ez az előítélet? K o r d a I s t v á n gondos anyaggyűjtésen alapuló életrajzi regényében (A nagy út. Ifj. Kiadó. Bukarest 1956. 1957².; Móra Ferenc Kiadó Bpest. 1958. Románul: Drumul cel Mare. Romanul vietii lui Körösi Csoma Sándor. Bucuresti. 1958.) így próbálja a kérdést megfejteni: „Göttingában lenne a helye . . . Göttinga . . . fontos útbaigazítással szolgálhat” — biztatja Hegedüs Sámuel a tanítványát. De Csoma türelmetlenül válaszol: „— Ma-holnap harminc éves leszek . . . Elszántam magam, hogy a rigorosum letevése után késedelem nélkül útra kelek” (i. m. 128). Majd némi daccal és gúnnyal folytatja: „— Az emberben csak akkor látnak tudóst itt minálunk, ha legalább is Göttinga vagy Heidelberga van mögötte” (129). Később más magyarázattal is próbálkozik a szerző: „Sándor azért idegenkedett Göttingától, mert félt, hogy a nagy útra gyűjtött vagyontkája szenvedni fog” (144). A kérdéssel újabban BAKTAY ERVIN is foglalkozott. „Érdekes adalék Ujfalvy közlésében, hogy volt iskolatársának véleménye szerint Csoma már minden megtanulhatót elsajátított; meg az, hogy nem meggyőződésből akart továbbtanulni az egyetemen, hanem hogy »az emberek előítéletét kielégítse«. Hogyan értsük ezt? Hiszen mohó tudásszomját és szerénységét ismerve, nem tételezhetjük fel, hogy készültségét túlbecsülte volna, mintha már csakugyan nem tanulhatna senkitől semmit! Azt hiszem, Csoma, aki már minden érdeklődéssel kitűzött célja felé fordult, nem várt sokat a göttingeni tanulmányoktól az ő sajátos, magyar feladatának szempontjából. Ugy vélte, ott idegenben a tudósokat kevésbé érdeklik a magyarság problémái, s nem tanulhat olyat tőlük, amit célja érdekében eredményesen felhasználhat.” (i. h. 31.)

Göttingen azonban bizonyára nem csupán a tudományos rangot jelentő „külföldi akadémia” volt Csoma ösztönzőinek szemében; azt is jól tudták, hogy itt működött Schlözer, a híres német nyelvész-történész, aki — szemben az itthon általános fölfogással — a magyar nyelv finnugor rokonságát tanította. Schlözer hatására változtatta meg korábbi „orientalista” szemléletét Gyarmathi Sámuel is Göttingenben, s írta meg alapvető művét a magyar nyelv finnugor rokonságáról.

S Csoma göttingeni útját vizsgálva, talán nem egészen alaptalanul említjük Gyarmathi Sámuel nevét. Hogy Gyarmathi milyen érdeklődéssel kísérte a fiatal nyelvész-vállalkozását, a Csoma-életrajzok nem szokták figyelemre méltatni. Elsőként ID. BOTH ISTVÁN, Gyarmathi életrajzírója emlékezik meg a két nyelvtudós kapcsolatáról. „Midőn hajlott koránál fogva nemzete érdekében utazással kapcsolatos tudományos hűvárkodásra ő maga többé nem vállalkozhatott volna. örömmel látta a fiatalabb nemzedék sarjaiban az efféle vállalkozást. Midőn Körösi Csoma Sándor a magyarok eredetének felfedezése

céljából ázsiai útjára készült, érdeklődésével, jó tanácsokkal, levelező közbenjárással segítette ezt a, lelkét gyönyörködtető, jó szándékot.” (A zilahi evang. reform. Collegium Értesítője 1899/1900 XVI. 1.) BOTH után Gyarmathi újabb életrajzírója, M. NAGY OTTÓ, mutatott rá a két nyelvtudós kapcsolatára (Adatok Kőrösi Csoma Sándor életéhez: Erdélyi Múzeum XIII. [1942], 559). „Azok között — írja —, akik Kőrösi Csoma Sándort célkitűzésében támogatták, említésreméltó Gyarmathi Sámuel, az európai hírű nyelvtudós is” (i. h.). A következőkben vázlatosan ismerteti Gyarmathinak egy másolatban fennmaradt levelét, amelyet a nagy nyelvtudós Kőrösi Csoma érdekében írt Schedius Lajoshoz; sajnos, a vázlatos ismertetésből nem tudunk meg mindent a levél tartalmáról, ezért e fontos dokumentumot, amely eddig még nem került kiadásra, a következőkben egészében közölni fogjuk. M. NAGY megemlíti, hogy „Gyarmathi Sámuel a nagy utazó tervei iránt állandóan érdeklődött és később 1820-ban a Tudományos Gyűjteményben egy levélrészletet közöl Kőrösi Csoma ázsiai utazásáról” (i. h.) Utóbb megjelent Gyarmathi-életrajzában (Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Tudományos Füzetek 182. sz.) is említi M. NAGY Gyarmathi és Csoma kapcsolatát; itt azt írja, hogy a „Nevezetes Magyar Utazó” címmel a Tudományos Gyűjteményben megjelent írásában Gyarmathi az 1819-ben Schediushoz írt leveléből közöl részletet. Ez azonban tévedés: a két levél szövege — mint látni fogjuk — nem egyezik! Újabban ZSIRAI MIKLÓS is rámutatott az idős és az ifjú nyelvtudós kapcsolatára: „Sokat levelezett, szorgoskodott ezidőtájt [Gyarmathi] Kőrösi Csoma Sándor érdekében. Mintha saját ifjúkori tervei folytatóját, továbbfejlesztőjét, diadalra juttatóját érezte volna a tudomány székegyében, mindent elkövetett, hogy göttingeni tanulmányai, majd merész keleti útja támogatására minél több lelkes érdeklődőt mozgósítson” (i. m. 48). Forrása minden valószínűség szerint BOTH ISTVÁN, ill. M. NAGY OTTÓ idézett munkája volt; M. NAGY vázlatos ismertetése azonban szükségessé teszi, hogy eredeti teljes szövegében ismerjük meg ezt a fontos okiratot. A levél — mint M. NAGY jelezte — a debreceni kollégium könyvtárában R. 1716. sz. alatt másolatban található meg; e másolat alapján tesszük közzé most ezt az érdekes okmányt.

„Gyarmathi Sámuel levele — Schedius Lajoshoz.

Tekintetes Professor Ur! igen kedves Barátom Uram!

Harmadik levelemet veszi ezen tavasz kezdetétől fogva. Az elsőben Gyarmati Gáborért alkalmatlankodám, a' másodikban a' Tudományos Gyűjtemény Rédactorainak küldék egy Magy: Nyelv Mestert, de e' be már; paulo majora canamus! Egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségeire egészen fel áldozta. Ez Kőrösi, egy Három széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e' nemes célra tökéletesíté, görög 's arabs nyelveket, 's más szükséges esméreket.

szerezvén. Onnan haza jöve, es it mulata a' télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a Slavus nyelvbe belé kezdhessen, mellynél fogva Constancinapoly felé, es Ásiába, 's a' Muszka birodalomba utazhasson. Ásiába fogja magát az arabs nyelvbe tökéletesíteni, mellynél fogva minden vidékeken a' lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készülteknek mi hát a' fő czélja? Ama' régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfejtése: Hol lakták régi őseink, és micsoda vidékekbe lehet találnunk azoknak ott volt mulatasok csalhatatlan jeleit? Ezért ő kész Constancinapollyon által menve, özsvéjári Asiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit, Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Lapponiat is. Egy szoval el akar ő járnai minden helyeket, a' mellyeknek látogatása ötet ezen felséges kérdésnek világosítására, 's megfejthetesi legkisebb reménséget nyujtanak. Ő ezen nagy dologra ugy feláldozta magát meg vetette a' Szigeti Professorságot 's Papságot, mellyre hívták, és kész sok esztendőig mind e fáradságát azon nemes vizsgálódásra feláldozni, semmi más jutalom reménysége nélkül, hanem csak hogy a'ba a' kimondhatatlan gyönyörüségb[e] része lehessen, hogy azt a' nehéz kérdést, mellybe sokan az iro asztalok mellett, némelylek pedig Asiában is bujdokolva vizsgálódtak; ő fejthesse meg. Uram segild ötet!!! Hát az említett tehetségain kívül van é sok pénze is, hogy azzal e' nagy utat megtehesse? Az eppen nincs sok, hanem csak anyicska, a' menyivel Ásiába bé hathasson. Hát ott mivel el? Kész mindenütt minden tehetségit arra fordítani, a' mivel élelmit megkaphassa Tanit mindenütt az hol mulatnia kell, és ezáltal képzeli boldogulhatását. Az utazásra a' természetől olly vaskosan fel van ruházva; hogy nagy reszit edig tett utazásainak mind gyalog fojtatta, a' télen is; midőn némelyleket az utakon a' farkasok megettek; ő gyalog, 40 mérföldet a' Szilágyságba, és Kövárvidékibe utazott, hordozván hátán házáat, 's kebelibe kenyerit. Egy nevezetes segedelemre valo kutfejet képzeli egy planumba találni, mellyet Generális Pécsi Ur adott eszire Kövár vidékin találkozáván, ki azt javallotta, hogy találjon valami modot, melly szerint a' Berlinből elindulni készülő Humbold Társaságához csatolodhassék. Melly nem éppen lehetetlen, mert Göt. Prof. Eichorn, ki neki különös nagy pártfogyója; bizonyosan közbenjárója leszen; és végbe viheti a' Berlini Tudos Társaságnál; hol az ő érdeme nagy; hogy ezen érdemes Magyart vegyék bé azon utazo társaságba melly éppen azon vidékeken czéloz keresztül utazni, mellyek valaha Magyar Haza voltak. Humbold is nyerne benne, mert a' mit az ő magyartalan Társaságának egy tagja se tudna által látni, es megvizsgálni, azt ez az egy Magyar mindjárt által látná. Példának okáért: egy vagy más helység neve, mellyen el utaznak, nem magyar szo é? Itt vagy amott előfordulo szók, mellyeket az emberek szájából hallanak; nem magyar szók é? Ezt; 's más hasonlókát a' Humbold társaságában, az egy Körösin kívül senki végbe nem vihetné, es így ő általa azon társaság nagyon tökéletesülne, ő is azzal. Edig hiszem hogy Prof. Eichorn irhatott is iránta Berlinbe. Mikor tehát egy e'nyi tökéleteségekkel biro, és magát olly érdemes emberekkel megesmérte-

tett ifju indult olly dicsösséges Pályafutásra; legméltobb okunk lehet hogy általa Nemzetünk egy régen ohajtott czélt elérhet. Pénzel segítői is kezdettek támadni, mert Méltóságos Gub. Consil. Kenderesi Mihály Ur, egy a' legbuzgobb magyar Hazafiak közzül, már fizetett neki 100 P forintot ez esztendőre, 's irással is lekötelezte magát, hogy mig azon utját járja, minden esztendőbe neki a'nyit fizet. Hát e' szép példán nem serkenhetnek e' más jo izlésü Hazafiak is még hathatósbabb joltételre?

Ez a' nevezetes ember vala hát egy ollyan méltó tárgy, mellyet az én becses Barátomnak nyomosan megírni el nem mulathatám. Adja Isten jo órába lett légyen meg írva!!!

Csokolom ezerszer, és leszek utolso pihenesemig Kedves Barátom Uramnak leghivebb barattya:

Gyarmathi Sámuel
Kolosvar. 26. Apr. 1819."

A külföten:

„Tekintetes Professor

Schédius Lajos

Urnak illendő tisztelettel.

Pesten."

Mielőtt levonnánk a levélből kiolvasható legfontosabb következtetéseket, hadd idézzük a Tudományos Gyűjtemény „Nevezetes Magyar Útazó” című cikkét, amelyet M. NAGY is említett. A cikk Gyarmathi Sámuel aláírásával jelent meg, s részletet közöl Gyarmathinak Schedius Lajoshoz írt leveléből, amely M. NAGY szerint megegyezik a most közölt 1819. április 26-án kelt levéllel; a két levél azonban — mint említettük — nem azonos. A Tudományos Gyűjtemény cikke így hangzik: „A' Külföld 's főképen az Anglusok örvendetes készséggel hirdetik azon Tudós Útazóknak neveiket, a'kik, a Tudomány szeretetétől indíttván messze földre indulnak, hogy a' Tudományoknak egyik vagy másik ágában tapasztalást szerezzenek, s azt a világgal közölhessék; és méltán, — mert azoknak köszönhetjük nagyobb részint a mi Ethnographiai, Geographiai 's Természet historiai jobb esméretinket: mi is, ambár sokkal szegényebbek azoknál 's pártfogás nélkül valók, el nem akartuk feledékenységre elmerülni hagyni egy Tudós buzgó Hazánkfiának szép igyekezetét. Tudniillik Kőrösi Úr Erdélyi Székely, a'ki Tudományait Hazájában elvégezvén, tsupán csak Hazája 's a' Tudományok szeretetéből arra szentelte magát, hogy Eleinknek hajdani lakó helyeiket felkeresse. Ezen okból ment Göttingába 's ott a Napkeleti nyelveket szorgalmasan tanulta Eichorn alatt 's számos Geographiai és Historiai esméreket szerzett magának sőt, hogy az Orosz Birodalomban előmenetellel utazhasson a' Szláv nyelvet is szorgalmasan tanulta, 's a' múlt esztendőben el is indult Asiába, a' mint ezt T. T. Gyarmathi Sámuel' T. T. Scheidus Lajos Professorhoz írt ezen leveléből tudjuk: »A' sze-

gény Körösi, a' mi nevezetes Ásiai útből, minekutánna Tömösvarba egy telet eltöltött volna, a' Slávus nyelv tanulásával, vissza tére, Kőlosvár felé, ott látá a' szép reménséget nyújtó levelit az én kedves Barátomnak, mert oda küldöttem vala; és tudom nevedett a' Magyar szív benne, annak olvasásával. Elindúla onnét, és bémene Bukovina felé. Edig tudom Nagy Apáink hazájába sétál, és ott előforduló ezer meg ezer Magyar tárgyak, szavak, nevek, és szokások által megvilágosodik arról, a' mit eddig csak gyanított, és tudom hogy mihelyt méltó nyomaira akadhat Árpád Nagy Apánk fiainak, nem szűnik meg legottan tudositni azok iránt Cons. Kenderesit, ki engem is mindjárt részesít, én pedig az én kedves Barátommal legottan közlöm. Adná Isten, hogy ez a' nemes lelkű Magyar Ifju reménsége szerint találhatna sok reménlett kedves tárgyakat. Élünk egymás gyönyörködtetésire e' mulandó élet néhány szempillantásiban" !

Idővel reményljük, hogy ezen útból több Tudósításokkal fogunk szolgálhatni Olvasóinknak.« (TudGyűjt. 1820. X. 121—2)¹⁰

Az előadottakból világosan kitűnik, hogy Gyarmathinak a Tudományos Gyűjteményben idézett Schediushoz írt levele nem azonos az 1819. április 26-án kelt levelével, hiszen a folyóiratban közzétett levelet 1820-ban írhatta Schediusnak, mikor Csoma már elindult nagy útjára. Itt tehát egy újabb Csomáról szóló írással ismerkedtünk meg, amelynek tanulságaival az első levél tárgyalása után külön foglalkozunk.

Milyen fontos közléseket tartalmaz Körösi Csoma életéről Gyarmathinak Schediushoz 1819 áprilisában írt levele?

Először is: részletesen tudósít Csoma eredeti útitervéről, amelyről eddig csak Hegedüs Sámuelnek a Pesti Hírlapban megjelent 1842-i nekrológiájából értesültünk. A még Csoma útnak indulása előtt kelt levél megerősíti Hegedüs Sámuel tájékoztatását, hogy ti. Csoma eredetileg csakugyan Oroszországon keresztül akart Ázsiába hatolni.

Csoma tervéről szólva Gyarmathi ezt írja: „ő kész . . . öszvejárni Asiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit. Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Lapponiát is." A levélnek ez a része rendkívül fontos Csoma fölkészültségének, céljának megítélése szempontjából. Nem egy vélemény ugyanis finnugor rokonságunkra hivatkozva (amelyet Csoma korában a nyelvtudomány már meggyőző módon bizonyított) filológiai melléfogásnak, tudománytalan eltévelyedésnek tekintette Csoma vállalkozását. Tudjuk, hogy ez az ítélet igazságtalan, hiszen — nyelvünk török elemeinél fogva s a hun—magyar rokonságot valló hagyomány alapján — a keleti rokon-

¹⁰ A cikk a folyóiratban Gyarmathi aláírásával jelent meg, neki azonban csupán a közlemény egy részletét tulajdoníthatjuk: a Schediusnak küldött leveléből való idézetet. A bevezető és befejező rész föltehetőleg Schedius írása. M. NAGY föltételezi (bár nem indokolja meg véleményét), hogy a levélrészlet Gyarmathi „tudtán kívül" jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. (L. i. m. 60.)

ság kérdése sem volt még egészen eldöntöttnek tekinthető. Gyarmathi levele a kortársak és az utókor félremagyarázásával szemben most igazságot szolgáltat Csomának. Kiderül belőle, hogy nagy tudásunk nemcsak hogy nem tagadta a finnugor rokonság lehetőségét, hanem a kérdés tisztázására Finnországba s „talán Lapponia”-ba is hajlandó lett volna elmenni. Megértjük most már, hogy miért Oroszországon keresztül akarta venni útját: egyrészt a „Caspium Tenger környékeit” akarta bejárni, ahonnan Turkoli levele¹¹ — és Hegedüs szerint Klaproth is — „magyar” helységneveket számlál elő; másrészt — föltehetőleg — az orosz földön élő vogulok és osztyákok nyelvét akarta tanulmányozni, amely nyelvekkel Gyarmathi és a német nyelvtudósok a magyart egyeztették. Fontos mozzanat ez Csoma megítéléséhez: noha Enyeden az ázsiai rokonság tanait tanulta (Hegedüs is gúnyosan tagadta a finnugor rokonságot¹²) — most kész mind a két elmélet megbízhatóságát gyakorlatilag próbára tenni. Érdekesen bizonyítja ez, hogy Csoma nem volt az ázsiai származás elméletének rabja: széles látókörrrel fogott céljához, azzal az elhatározással, hogy „egy úttal” végére járjon mindkét elmélet megbízhatóságának. Érdeklődése szélesedésében, látóköre kitágulásában nem kis része lehetett Gyarmathinak és Göttingennek. Erre éppen Gyarmathi levele alapján következtethetünk.

A levélből kitűnik az is, hogy Gyarmathi még Csoma itthonléte idején lelkesen fáradozott az ifjú kutató érdekében: az út anyagi fölteleinek biztosításán. De föltehetőleg Csoma szellemi fölkészültsége is érdekelte: minden valószínűség szerint Gyarmathi utasítására vette útitervébe a finnugor rokonság lakta földeket, és határozta el magát a Göttingenbe menetelre is.

Gyarmathit, aki maga is a „napkeleti rokonság” tanát vallotta kezdetben, úgy látszik, tovább foglalkoztatta a kérdés, s a lelkes ifjútól várta annak végleges megoldását. Csoma elhatározásáról alighanem Hegedüstől értesült Gyarmathi, mégpedig Kolozsváron, Döbrentei Gábor tudós összejövetelein. „Kolozsvári tudós barátait, köztük Gyarmathi Sámuel is 1813-tól kezdve hetenként vagy havonként találkozóra hívta [Döbrentei]... Gyarmathin kívül e körhöz tartoztak még... Kenderessy Mihály, Döme Károly, Szabó András, továbbá Hegedüs Sámuel enyedi ref. tanár¹³... A kör tagjainak tekintélyes része már előzőleg jó barátságot tartott fenn Gyarmathival” (M. NAGY, Gyarmathi Sámuel 62; vö. JANCSÓ i. m. 29—30).

¹¹ Turkoli Mihály levelét Hegedüs Sámuel említi nekrológiájában: „A’ magyarok eredetéről és atyafiságáról sok szíves vitatkozás volt az ifjuság közt. Turkoli Mihály levelét még a’ gyermekek is leírták magoknak” (Pesti Hírlap i. h.). Turkoli, a hányatott életű egykori pataki diák, elvetődött orosz földre, s innen, a Kaspi-tenger mellékéről, írt haza egy érdekes levelet, amelyben magyar őstörténeti vonatkozásokat is említ; említi azt is, hogy „Most Chrimben a’ Tatár Chám’ protectiója alatt hét Magyar Faluk vagynak, mellyben Magyarul beszélnek.” A levél iránt igen nagy volt az érdeklődés itthon a XVIII. században; számos másolatban fennmaradt, többször ki is nyomtatták, így pl. Molnár János Magyar Könyvházában (III. 284 kk.). Turkolival és leveleivel bővebben foglalkozom munkám egy külön fejezetében.

¹² Hegedüs Sámuel őstörténeti és nyelvrokonsági koncepciójával dolgozatom egy külön fejezetében részletesen foglalkozom.

¹³ Hegedüs ekkoriban (1814-ig) Kolozsváron lelkészkedett, illetve tanított.

E gyűléseken értesülhetett Gyarmathi a lelkes enyedi diák tervéről; Hegedűstől ismerhette meg az enyedi kollégiumban akkoriban uralkodó östörténeti fölfogást, amelyet maga Hegedűs is vallott. Bizonyára ennek az egyoldalú tanításnak kiegészítésére irányította Csomát a saját tudományos fölfogásában is oly nagy szerepét játszó Göttingenbe, ahol egyébként Hegedűs is megfordult.

Csoma először személyesen akkor találkozhatott Gyarmathival, mikor mint szénior Hegedűst meghívni Kolozsvárra ment. Ekkor már kész volt tervével, s csak tanulmányai befejezését, csak az indulás idejét várta. Gyarmathi tanácsa bizonyára megzavarta. Valószínűleg nem is akart ráállni a göttingeni útra (Ujfalvy által följegyzett ingerült szavai legalábbis erre mutatnak).

Gyarmathi külön ír levelében a göttingeni évek eredményéről; azt mondja, hogy ott Csoma tovább tökéletesítette tudását: görög és arab nyelvet tanult és „más szükséges esméreket” szerzett. A levél további részében atyai gondoskodással foglalkozik az út anyagi föltételeivel. Érdekes, amit Csoma elképzeléséről ír: „Tanít mindenütt az hol mulatnia kell, és ezáltal képzelem boldogulhatását.” A dolgozat első fejezetében láttuk, hogy Csoma önérzetesen elutasította a számára följánlott anyagi segítséget. Maga erejéből akarta fenntartani magát: terve — kissé valószínűtlennek tűnő terve — az volt, hogy tanítani fog útközben. Érdekesen erősíti meg Gyarmathi szavait Csomának 1825-ben a brit hatóságokhoz intézett levele; „elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s a h o g y l e h e t, b i z t o s í t v á n m i n d e n n a p i k e n y e r e m e t, e g é s z é l e t e m e t . . . t a n u l m á n y o k n a k s z e n t e l e m . . .”¹⁴ (Duka i. m. 24). „Ahogy lehet”: hátán házát, kebelén kenyerét hordozva akarta hát Csoma nagy útját végigjárni, csak hogy ne kelljen a bizonytalan sikerű útra másoktól pénzt elfogadnia. Itt azonban megint van egy ellentmondásos pont Csoma életrajzi adataiban. Döbrentei szerint nem akart elfogadni anyagi segítséget másoktól. Duka szerint „Horvátországi útjára Kenderessy Mihály . . . Csomának száz forintot adott és hasonló összeget minden esztendőre ígért, míg útját megjárja.” Gyarmathi levele megerősíti ezt, sőt meglepő módon azt mondja, hogy Kenderessy „írással is lekötölte magát”, hogy minden évben száz forintot fizet a vándornak, „míg azon útját járja”. Bízást föltehetjük, hogy az írásos kötelezettségvállalás nem Csoma akaratából született meg, inkább Kenderessy akarhatott ezzel is nagyobb biztatást adni az anyagi gondok között szorongó tudósnak. Hogy Csoma mégis tanítással akarja útján „boldogulhatását” biztosítani, annak oka lehet az összeg nem túl nagy értékén kívül az a bizonytalanság is, ami az akkori postai viszonyok s a maga előre kiszámíthatatlan úti viszontagságai miatt a segély célhoz érését kétségessé tette. De Döbrentei által idézett önérzetes szavai alapján az is föltehető, hogy

¹⁴ Az angol eredetiben: „I resolved to leave my native country and to come towards the East, and by some means or other procuring subsistence, to devote my whole life to researches” (DUKA, Life and Works of . . . Csoma 25).

Kenderessy segélye nélkül indult útnak, hiszen Duka is csak Kenderessy igéretéről beszél, arról nem, hogy az összeget keleti útjára föl is vette.

Gyarmathi oly részletesen ír Csoma terveiről, elképzeléseiről, hogy joggal gyaníthatjuk, hogy személyesen is beszélgettek e tervekről; mégpedig talán akkor, amikor Csoma Göttingenből hazatérve a telet Kolozsváron töltötte; Gyarmathi ugyanis ezt írja: „Onnan [Göttingából] haza jöve, es it [Kolozsvárt] mulata a' télen”. (Az *it* minden bizonnyal Kolozsvárra vonatkozik, ahonnan Gyarmathi a levelét keltezte.) (Láttuk, Hegedüs is azt írta, hogy indulása előtt Csoma a telet hol Enyeden, hol Szászvárosban, hol Kolozsváron töltötte.)

A levél érdekesen emeli ki Csoma fáradhatatlan, szívós természetét, gyaloglókedvét, amelyet későbbi útja során is annyiszor megcsodálhattunk: „a' télen is; midőn némelyeket az utakon a' farkasok megettek; ő gyalog 40 mérföldet a' Szilágyságba, és Kövárvidékibe utazott”.

Mi volt e vándorút célja, amelyet közvetlenül Keletre utazása előtt tett? Nem tudjuk bizonyosan. Talán a Szilágyságban élő rokonát akarta fölkeresni. HORVÁTH MIKLÓS közlése szerint a Szilágy megyei Monó községben Csomának egy (nagy)bátyja lelkészkedett. (L. Nemzet 1883. 106. sz.) A levélben említett „Generális Pécsi Ur”-ról, aki a Humbold Társaság keletre induló expedícióját ajánlotta figyelmébe, nem tudunk közelebbit.¹⁵ Úgy látszik, Csoma (vagy Gyarmathi?) irt is Eichhornnak az ügyben — a válaszról azonban nem tudunk: a magyar vándor egyedül indult útnak 1819 novemberében. Azt szinte bizonyosra vehetjük, hogy e szilágysági útja során kereste föl egykori iskolatársát, Ujfalvyt romladéki (szekaturai) birtokán. Ujfalvy azt írta, hogy „1820-ik év utólján romladéki lakomban bucsu venni meglátogatott” (i. m. 103). Az évet illetően nyilvánvaló a tévedés: 1820-ban Csoma már túl járt az ország határain. Amit viszont Ujfalvy Csoma „békételen” kedélyéről és szavainak „daczoló modor”-áról ír, érdekesen világítja meg Csoma ekkori helyzetét. „— Sietnem kell e földről, hol még az érettebb emberek is tele vannak előítéletekkel. Megtámadtak mindenfelől, hogy útitervemmel hagyjak fel, mert kivihetetlen s hogy eszelősség szüleménye.” (I. m. 103—4.) E szavak éle — nem tudhatni pontosan — kik ellen irányul. Kenderessy vagy Gyarmathi ellen aligha, hiszen ők mindvégig nagy várakozással tekintettek az ifjú terve elé; talán elsősorban Hegedüs ellen, aki — saját szavai szerint — az utolsó percben is igyekezett egykori tanítványát a nagy vállalkozásról lebeszélni (l. DUKA i. m. 12—3).

A Tudományos Gyűjteményben megjelent levélrészletből is kiolvasható néhány érdekes adat; ebből a levélből már arról értesülünk, hogy Csoma az elmúlt esztendőben el is indult Ásiába „Bukovina felé”.¹⁶

¹⁵ M. NAGY OTTÓ az Erdélyi Muzeumban megjelent közleményében azt írja róla, hogy „valószínűleg a ma is ott élő Péchy-család tagja”. (L. i. h.)

¹⁶ Adataink szerint Csoma nem Bukovina felé vette útját, hanem Nagyszebenben, a Vöröstorony-szoroson át Bukarest felé ment. (L. DUKA i. m. 24.) Úgy látszik, B u k o-

A levélrészletből megtudjuk, hogy Schedius válaszolt Gyarmathy előző évi levelére s a „búni remete” (akkoriban vidéken tartózkodván) elküldte azt Kolozsvárra, hogy Csoma is olvashassa. Schedius levelének tartalmát — sajnos — nem ismerjük: nem tudjuk, mi lehetett az a jó hír, amelyet olvasván „nevekedett a Magyar szív” a nagy útra készülő vándorban. Pénzbeli segítséget ajánlott fel vajon Schedius, mint Kenderessy? Vagy a magyar nyelv és történelem lelkes bűvára biztató szavakkal lelkesítette az ifjú kutatót? Gyarmathi szavai nyomán arra is gondolhatunk, hogy Schedius egyenesen Csomához intézte sorait. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy S c h e d i u s L a j o s, a pesti egyetem jeles professzora is egyike volt azoknak a hazai tudósoknak, akik meleg érdeklődéssel figyelték Csoma útját. Reméljük, hogy egykor e kapcsolatról is többet tudhatunk majd.

A levélrészlet említi azt is, amiről már másunnan is értesültünk, hogy Temesvárról hazatérve Csoma Kolozsváron időzött.

Figyelemre méltóan nyilatkozik meg Gyarmathi levelében az a meleg érdeklődés és az a nagy várakozás, amellyel az idős nyelvtudós a fiatal kutató vállalkozását kísérte.

Csoma és Kenderessy kapcsolatára jellemző, hogy eredményeiről „legottan” kolozsvári pártfogóját szándékszik tudósítani a vándor; Kenderessy pedig „mindjárt” Gyarmathit értesíti, Csoma szellemi mentorát, ő pedig érdeklődő kedves barátját, Schediust siet tájékoztatni.

A levelekből kiolvasható legfontosabb adatok és következtetések ezek: Hegedüs révén Gyarmathi és Csoma személyes kapcsolatban lehetek egymással; a göttingeni útra valószínűleg Gyarmathi tanácsára és kívánságára került sor; a finnugorság lakta földek is bizonyára Gyarmathi hatására kerültek Csoma eredeti útitervébe; vándorútján a székely tudós saját erejéből: tanításból akarta megélhetését biztosítani; útja iránt közelebbről érdeklődött Schedius Lajos a pesti egyetem professzora is. A legfontosabb mindezek között az, hogy Csoma a finnugor rokonság lehetőségét sem tagadta, sőt e rokonság földerítése szerepelt útitervében.

Konstantinápolynál azonban — ahol a magyar őstörténet arab forrásait akarta tanulmányozni — váratlan akadály állott útjába s ettől kezdve — eredeti tervétől eltérve — sorsszerűen haladt tovább új útján, új — nem sejtett — nagy tudományos feladat megoldására.

v i n a a Gyarmathi által javasolt útitervében szerepelt (hiszen ezen át vitt a legrövidebb út Oroszország felé). Miért nem ezt az utat választotta Csoma? Nem tudjuk biztosan. Az bizonyos, hogy ekkor még nem vetette el azt a tervét (amelyet Hegedüssel is megbeszélte), hogy orosz földön át haladjon célja felé. Talán a hatóságok, a kényyszerű körülmények megakadályozták eredeti terve követésében, hiszen Lnyeden is üzleti utazás ürügyével tudott csak útlevelet szerezni — Bukarestbe (l. DUKA 24); s talán azért éppen ide, mert ide adtak legkönnyebben, különösebb gyanakvás nélkül az osztrák hatóságok.